

ERŐS VILMOS

Látomás és indulat a szekfűlőgiában

(Válasz Miskolcзы Ambrusnak)

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy – meglátásom szerint – példátlan, de legalábbis nem sok példa akad a magyar historiográfia történetében Miskolcзы Ambrus eljárására. Miskolcзы ugyanis, mint ez a fenti dolgozattól, tanulmányból kiderül, az én alig két és fél oldalas recenziómra mintegy 27 oldalas (közel két íves) írásban reflektál. Teszi ezt úgy, hogy alapvetően *egy* kritikus és lényegi megjegyzésemet boncolgatja s a recenziómat nem ismerő olvasóban az a gyanú támadhat, hogy Miskolcзы könyvének ismertetésekor a szerző felfogását „szétszedtem”, egyfajta viviszekciót hajtottam végre. Holott én Miskolcзы könyvéről alapjában igen pozitívan nyilatkoztam, sőt kitűnő könyvnek minősítettem. Kritikaként pusztán azt vettem fel – ez persze, mint a fentiekből kiderül, úgy tűnik, művének alapkoncepcióját érinti –, hogy nem méri egyenlő mércével Szekfűt és mondjuk Eckhardt Sándort, de főként Zolnai Bélát. Közöttük lényegesen nagyobb a rokonság, mint ahogy azt Miskolcзы bemutatja, különösen az úgynevezett szentistváni állam kérdésében, s a kor szellemi életének, politikai gondolkodásának törésvonalai valahol egészen máshol húzódnak. Alapjában véve ez a megjegyzésem ültette számítógéphez Miskolcзы Ambrust, s íratta meg vele fenti tanulmányát. Mindezzel már reflektáltam Miskolcзы bevezető – már maliciózus – soraira, melyekben köszönetet mond nekem, hogy írtam könyvének néhány(!) vélt vagy valós állításáról. (Azaz nem az egész könyvről.) Úgy gondolom ugyanis, teljesen természetes dolog, hogy egy recenzió – műfajánál fogva – pusztán felvillantja az ismertető könyv néhány gondolatát, esetleg némelyikükhöz, mint én is tettem, reflexiót fűz, s a munka egészéről mond általános véleményt. Az azonban már kevésbé természetes, hogy a recenzált mű írója, mivel nem ért egyet az ismertetés néhány kitételével, tollat ragad s e néhány megállapításra a teljes recenzió szövegét *tízszeresen* meghaladó terjedelmű elleníratot készít. Amennyiben Miskolcзы proporcióit követtem volna, úgy eredeti ismertetésnek kb. 2000 oldalasnak kellett volna lennie, s a jelen írásnak is vaskos kötetet kellene kitennie.

És most a lényegi kérdésekről:

1.) Az antiszemitizmus kérdése. Csupán zárójelben szeretném megjegyezni, hogy recenziómban sehol sem írtam, hogy Miskolcзы Szekfűt leantiszemitázta, így a Miskolcзы szövegének felvezetőjében említett kitétel elesik, helyesebben: itt vetődik fel az írása végén említett probléma, hogy ki is egyszerűsít igazán.

Másrészt sehol (egyéb Szekfűről szóló írásomban sem) nem kívánom mentegetni, retusálni, eltussolni Szekfű zsidóellenes kitételeit. Kizárólag arra hívtam fel Miskolcзы figyelmét, hogy nem mér egyenlő mércével, amikor Zolnai Béla és Eckhardt Sándor esetében megértőbbnek bizonyul nyíltan antiszemita cikkeiket idézve. Főként arra kívántam rámutatni, hogy mindannyian (szinte a teljes „Mi a magyar?” című kötetben, persze Kodály Zoltánt kivéve) az úgynevezett szentistváni állam koncepciójára építenek. Ez pedig egy a politikai nemzet fogalmára épülő elképzelés, aminek éppenséggel az egyik legfontosabb motívuma az antiszemitizmussal való szembezállás, illetve például a nemzetiségi tolerancia. A Három nemzedék-vel kapcsolatos vitákra pedig azért utaltam (s példaként emeltem ki Marczali Henrik véleményét), mert ezzel is jelezni kívántam: még az ebből a szempont-

ból legproblematisabbnak tekinthető Három nemzedék korabeli recepciójában is vannak olyan vélemények, melyek szerint nem (vagy egyáltalán nem) a zsidóellenesség a könyv fő mondanivalója. Marczali Henrik írása pedig azért különösen érdekes és fontos, mert ő – úgy általában – meglehetősen ridegen vélekedett Szekfőről és a húszas évek történetírásáról. Szekfőről magáról már „A száműzött Rákóczi”-vita körüli időkben is¹, s mindennek betetőződése az 1927-es, a Revue historique-ban megjelent historiográfiai áttekintése. Ebben olyannyira lesújtóan írt a Szekfűt vezérsillagának tudó új magyar történetírásról, hogy Hóman Bálint külön cikkben érzett késztetést arra, hogy rendreutasítsa az akkor már igencsak margóra került történetírást.² Marczalinak tehát – lévén ő is zsidó – igencsak meg lett volna minden indoka arra, hogy Szekfűt erről az oldaláról támadja. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy mindez csak érintése volt egy problémának, hiszen a recenzió műfaja nem alkalmas a Három nemzedék korabeli értelmezéseinek felvetésére, s Miskolczy egyébként is a harmincas évek végén készült „Mi a magyar?”-t elemezte. Az pedig éppen nem lehetett szándékom, hogy belemenjek a Három nemzedék teljes recepciójának analízisébe, ahol persze bőségesen fel lehet idézni olyan véleményeket, melyek a Három nemzedéket antiszemitának tekintik, ahogy a műből magából is hosszasan lehet idézni zsidóellenes kitételeket. A fő kérdés itt az volt, hogy ebben a tekintetben és ebben az időben Zolnai és mondjuk Eckhardt Sándor hasonló véleményen voltak-e. Miskolczy maga hoz rá bizonyítékot: igen.

Talán még ennél is fontosabb azonban, s itt a Miskolczy által is említett „Történetpolitikai tanulmányok”-ra kell utalni, hogy Szekfű ebben az időszakban is (s ezért – úgy tűnik – teljes életművében) alapvetően a *politikai nemzet* fogalmára épít. Mert – mint erre Miskolczy szintén utal – az úgynevezett népfaj fogalmának meghonosítását javasolja, mely alkalmasint számon tarthat bizonyos faji-biológiai jegyeket is. A népfaj kategóriája azonban alapvetően történeti gyökerű s Szekfű már ekkor is a szentistváni szellemiségre hivatkozik, mely a magyarságot bevezette a nyugati (persze Szekfűnél keresztény-germán) kultúrközösségbe.³

Főként így van ez azonban a harmincas évek második felében s ezért is kértem számon Miskolczytól az „Állam és nemzet” mélyebb körülményeit. Ekkor Szekfű (de persze, mint láttuk, a húszas években is) egyértelműen és határozottan a szentistváni államban teste öltő politikai nemzet koncepcióját érvényesíti,⁴ mely a magyarságot mindenekelőtt történeti képződménynek tekinti, ezért alapvetően elutasít mindenféle disszimilációra apelláló politikai felfogást. Ezt emeli ki Mályusz Elemér is „A magyar történettudomány” című könyvében, de ezt bírálja Szabó Dezső is pamfletjében, illetve Németh László a nevezetes „Kisebbségben” és más tanulmányokban, s még szintén sokan mások, szintén sok más tanulmányban. Ők mindannyian egyfajta *népi nemzet* fogalmat szegeztek Szekfűvel szembe, melyben a történeti tényezők helyett a magyarság lényegét leszármazás (fajiság), nyelv, kultúra és ízlés szerint egybek alkotnák. Ebben a tekintetben azután Szekfű és Zolnai Béla, illetve a „Mi a magyar?” kötet egyéb szerzői (szerintem Babits is) azonos platformon álltak,

¹ Vessd össze: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári habilitációjának ügye*. Budapest, 1975.

² Vessd össze: Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. Magyar Szemle, V. 1929. 131–134. Ugyanez megjelent Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 537–543.

³ Itt azután érdemes még azt is megjegyezni, hogy éppen a Miskolczy által is citált Horváth János kapcsán – a faj kategóriáját mind Szekfű, mind Horváth János ebben az időszakban a nem utolsó sorban a Riedl Frigyes közvetítésével megismert Taine nyomán is alkalmazza. Ez pedig „A száműzött Rákóczi”-ban megismert milieu-vel együtt inkább a pozitívizmusra vagy a szellemtörténetre utal, mint mondjuk egy szélsőjobb ideológiára.

⁴ Vessd össze erről bővebben: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

azaz bizonyos elemeit elfogadják a népi gondolatnak, alapvetően azonban elutasítják azt. Vannak persze közöttük is különbségek,⁵ de ezt csak az alapvető törésvonalak jelzése után érdemes taglalni – ezt kívántam recenziómban jelezni.⁶

Mindezt azért tartottam fontosnak megemlíteni ismertetésemben, mert Miskolczi szövegét olvasva az volt a benyomásom, hogy amikor az antiliberális Szekfű és a liberális Zolnai ellentétéről beszél, nem jelezve (vagy nem ismerve) az alapvető törésvonalakat, Szekfűt a valóságosnál jobbra helyezi el, s némiképpen szükségtelenül riogat fajisággal és antiszemitizmussal ott, ahol az nem az általa előadottak arányában van jelen.

Sejtésem és nem hallgatólagos feltevés, mint ez Miskolczi jelenlegi vitairatából kiderül, sajnos beigazolódt. Mert, amit könyvében bizonytalanabban, óvatosabban és körültekintőbben fogalmaz meg, jelen írásában egyértelműen és világosan, expressis verbis kimondja: szerinte Szekfű, bár nem a fajelmélet képviselője, nézeteit alapjában mégis egyfajta „létszorongásból fakadó etnikai fundamentalizmus jellemzi.” „A Szellem és nemzetben arra a kérdésre – írja most Miskolczi –, hogy Szekfű fajkultusza rasszizmus-e vagy sem, egyértelmű és mégis talán némileg homályos választ adtam. Félreértés ne essék, Szekfű esetében szó sem lehet rasszizmusról vagy másképpen fajelmületről, hanem szemléletét létszorongásból fakadó *etnikai fundamentalizmus* (az én kiemelésem – E. V.) jellemezte, amelyet nem ő talált ki, csak némileg alkalmazkodott az érvényesüléséhez.”

Erre most joggal kell kérdeznünk azt, amit Móricz Zsigmond kérdezett Szekfűtől a Három nemzedék megjelenése után: Hát ezt most hogy érti Miskolczi Ambrus?⁷

Vagy *politikai nemzet* vagy *etnikai fundamentalizmus*, a kettő – szerintem – diametrálisan kizárja egymást. Hiszen Szekfűnek a népi oldalról jövő támadói – többek között a Miskolczi által érintett Vámos Ferenc is (akire persze még visszatérek) – ebből a szem-

⁵ Ismeretes például, hogy Zolnai írta meg II. Rákóczi Ferenc életrajzát 1942-ben, egy a Szekfű által szerkesztett és a Franklin Kiadónál megjelent történeti biográfia sorozatban. Itt Zolnainak az a nagy ötlete, hogy Rákóczit egy harmadik alternatíva (azaz sem kismagyar, sem nagymagyar) képviselőjének ábrázolja, s nézeteit és egyéniségét – igazi szellemtörténet sztorikával – a janzenizmusból vezeti le. Amit mellelsg teljesen elvet legutóbb Köpeczi Béla A bujdosó Rákóczi (Budapest, 1991) című könyvében, mondván, hogy ez Rákóczit politikai szemzőgből eljelentékteleníti.

⁶ Szekfű egyébként a nyelvi purizmus kérdésében – aminek bemutatása, elemzése Miskolczi könyvének egyik bravúrja, ezt jeleztem is recenziómban – nyilvánvalóan százszázalékgig Zolnai pártján állt. Mindenekelőtt az bizonyítja ezt, hogy „A magyar állam életrajza”-tól, sőt a „Mit vétettem én, ki gyalázta Rákóczit?”-tól [azaz „A száműzött Rákóczi”-tól] kezdve élete végéig, Horváth Jánossal egyetemben a Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Péterffy Jenő által reprezentált *nemzeti klasszicizmust* tekintete általános mércének. Ennek egyik oszlopa az a Kazinczy volt, akit Zolnai szintúgy a nyelvi purizmus elleni pozíció emblémájának tartott; s nyilván az sem véletlen, hogy szegedi folyóiratának a beszédes „Széphalom” nevet választotta. E klasszicizmust bírálja egyébként Németh László is a „Kisebbség”-ben, ahol Szekfű mellett Babits ennek fő korifeusa. Szekfű Kazinczy kultuszához lásd még Török Pálnak az első világháború alatt hozzá írt levelét, illetve a Sebestyén Gyulával való affért. (Vesd össze: Egyetemi Könyvtár Kézirattára, G631. Sebestyén Gyula becsületsértési pere Szekfű Gyula ellen.) Ez utóbbi különösen fontos és érdekes, már csak azért is, mert egyelőre ismeretlen a Szekfű-kutatásban. Ha az Aetas szerkesztői számomra is olyan terjedelmet biztosítottak volna, mint Miskolczi Ambrusnak, szívesen publikáltam volna a jelen írás függelékében az ügy legfontosabb dokumentumait. Itt legyen elég annak felidézése, hogy a par excellence turanista Sebestyén (nem rá illik az etnikai fundamentalizmus kitétel?) a magyarság őseposztát kívánta megírni Attilával, Emesével, Koppánnyal, egyebekkel, melyet Szekfű a rá jellemző gyilkos iróniával ismertetett a Napkelet hasábjain. (Vesd össze Szekfű Gyula: *Álarcos könyvek*. Napkelet, 1926. 255–261. A recenzió egyik része H. G. Wells ismert könyvéről szól, szintén gúnyosan.) Sebestyén beperelte Szekfűt, aki egyetemi kollégáit például Horváth Jánost, Gombocz Zoltánt – idézi meg eljárása igazolására s recenziójának befejezéseként is e nemzeti klasszicizmus triászára, Kazinczyra, Gyulai Pálra és Salamon Ferencre hivatkozik. Az ő ízlésük az a mérce, amelynek nevében gúnyolódik a Sebestyén-féle parlagi népieskedésen.

⁷ Nem kívánom Móricz Zsigmond szavait eredetiben idézni, hiszen Miskolczi írásait általában nagy tisztelettel és érdeklődéssel olvasom.

pontból, azaz a politikai nemzet (= szentistváni nemzetfogalom) érvényesítése miatt kritizálták őt. És éppen egy népi nemzetet helyeztek ezzel szembe, amit, napnál világosabban fogalmaz meg Mályusz Elemér említett könyvében (vesd össze minderről Erős 2000). E kötet bevezető tanulmányának címe: „Politikai nemzet – népnemzet”, értve ezen azt, hogy a szellemtörténet, Mályusz szerint egyébként Hóman Bálint is,⁸ politikai filozófiáját a politikai nemzet fogalmára teszi fel. Az ő ezzel szembeni – Koselleckkel szólva aszimmetrikus – ellenfogalma a népi nemzet, mely a saját népiségtörténeti törekvéseinek/kutatásainak kiindulópontja. (De természetesen ez az alapja Szabó Dezső, Németh László és így Bibó István, de akár Féja Géza és más népiek Szekfű-ellenes nézeteinek is. S úgyszintén ugyanez a helyzet a Zolnai Béla apja [Zolnai Gyula] által képviselt – Miskolczy elemezte – nyelvi purista programmal.) Ha viszont Szekfű etnikai fundamentalista, hogyan minősítsük ezeket, s vajon az etnikai minősítést, igazodva a tényekhez, nem ezeknek az álláspontoknak kellene meghagynunk, s még náluk is kérdéses a fundamentalizmus, bár azt igazán nem tudom – csak sejtem –, hogy Miskolczy Ambrus ezt hogyan érti.⁹

⁸ Vesd össze: Hóman Bálint elnöki megnyitója a Századok 1943-as évfolyamában.

⁹ Hogy Miskolczy etnikai fundamentalizmus minősítése Szekfű nézeteit illetően alapvetően címeres melléfogás, ennek alátámasztására legyen szabad felhoznom egy másik példát is. Ez ugyan éppen jelenlegi kutatásaimhoz kapcsolódik, mivel azonban fenti cikkében Miskolczy is számtalan anyagot, új forrást közöl aktuális (és utólagos) kutatásaiból, úgy gondolom, nem folyamodom övön aluli eszközökhöz.

A Szekfű által nagyrabecsült, Mályusz Elemér szárnyai alól kinőtt debreceni származású történetészről, Szabó Istvánról van szó, aki 1943–44-ben (jelenleg újbóli publikálás alatt lévő) nagyívű cikksorozatát közöl a Sorsunk című, Várkonyi Nándor által szerkesztett folyóirat hasábjain. (Vesd össze Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk, 1943. 730–738, 836–844, 891–895, 1944. 43–42.) Szabó a 16. századtól kezdődően tekinti át a magyar nemzetfogalom megformálódását és történelmi alakulását, s ebben három alapvető periódust különít el: a rendi nemzetfogalom, a 19. századi politikai nemzet és a két világháború közötti s Szabó számára természetesen legszimpatikusabb, illetve saját korában megvalósítandó népi nemzet időszakát. Szabó a tanulmányban Szekfűről is megemlékezik, aki szerinte – Hóman Bálinttal együtt – a Magyar Történetben a 19. századi politikai nemzetfogalommal szemben már érvényesíti a népi nemzetfelfogás bizonyos szempontjait, amennyiben például középpontba helyezi a nemzetiségi viszonyok és arányok alakulását a töröktől kezdve, sőt ennek a magyarság számára történő hátrányos megváltozását a magyar történelem legnagyobb tragédiájának tekinti. A népi nemzet gondolatát azonban valójában Mályusz Elemér juttatta érvényre Szabó szerint, a maga népiségtörténeti programjával és „A magyar történettudomány” című könyvével.

Hogy Szabó István e nézeteit nemcsak – minősítsük így – történetpolitikai tanulmányban, hanem konkrét történeti elemzésben is érvényesíti, arra „ékes” bizonyíték a magyar asszimilációról szóló 1943-as francia nyelvű írása. (Magyar nyelvű változatának publikálása szintén folyamatban van, fő gondolatai megjelentek a Hítel 1942-es évfolyamában, illetve például „A magyarság életrajzá”-ban.) A tanulmány a magyar asszimiláció különböző tényezőit és történeti alakulását tárgyalja, s arra a következtetésre jut, hogy a honfoglaló magyarság már a Kárpát-medencébe is kiforrott népi egyéniséggel érkezett, s e népi egyéniségét a honfoglalást követő 1000 esztendőben is alapvetően megőrizte. Azaz, bár történet jelentős asszimiláció és disszimiláció, sőt a magyarság és a nemzetiségek számaránya is végzetesen megváltozott – a magyarság alapvető etnikai alkatát ezer esztendőn keresztül megőrizte, illetve amikor ezt kevésbé tette meg – a 19. században, a Szabó szerinti mesterséges asszimiláció időszakában –, azt a korszakot (a politikai nemzet regnálásának periódusát) Szabó hanyatlásnak tekinti, és éles szavakkal kritizálja. Mindez, megjegyzném, diametris ellen-téte Szekfű történetpolitikai tanulmányaiban kifejtett nézeteinek, de az ebben az időszakban írt (s a történetpolitikai tanulmányokra rímelő) „Rövid nemzetiségi történet”-ének is. Ez utóbbiban ugyanis Szekfű a magyar politikai gényusz tetőpontjának tekinti a Szabó által élesen kritizált 1868-as Eötvös–Deák féle nemzetiségi törvényt (azaz a politikai nemzet gondolatát), s munkájának is végső summája a nemzetiségekkel szembeni toleráns, befogadó, az asszimilációra építő magatartás. (Például Széchenyi módján, a kiindulópont azonban persze Szent István.)

Summa: Szabó Istvánra (és természetesen Mályuszra, de a jelzett népiekre is) sokkal jobban illene az etnikai fundamentalizmus minősítés, mint Szekfűre. Magam ugyanakkor (hogy elkerüljem az éppen Miskolczy által is fájlat szimplifikációt) igencsak vonakodnék ezt etnikai fundamentaliz-

2.) Az antiliberalizmus kérdése. Itt mindenképp szeretném leszögezni, hogy Miskolczy tökéletesen félreérti a szövegemet, amikor azt, amit Szekfű véleményeként közlök, nekem tulajdonítja, azaz Szekfű felfogását összekeveri az enyémmel. Szekfűnek a Három nemzedékben kifejtett antiliberalizmusa kapcsán ugyanis azt írom, hogy Szekfű a liberalizmust történeti alakjából próbálja „felgöngyölíteni”. Vagyis az az alapfelfogása, hogy nálunk a liberalizmus hordozója, a tiers état, a magyar harmadik rend, a köznemesség. A reformkorban a liberalizmus ennek következtében azért bírálható, mert a liberalizmus alapvető fogalmán, a szabadságon nem elsősorban az állandóan emlegetett egyéni szabadság megvalósítását értette, hanem a saját szabadságának, a Habsburgokkal szembeni függetlenségnek a megvalósítását. (S ezzel a közjogi kérdést állította a középpontba.) Mindez összefonódik a magyar köznemességnek a Habsburgokkal szembeni több évszázados küzdelmével, ahol is az alkotmányos, nemzeti vagy vallásszabadság jelszavával tulajdonképpen csak saját privilégiumait kívánta megerősíteni, s így a modernizáció, az európai szintű társadalmi haladás kerékkötőjévé vált. Hogy a liberalizmus, azaz a szabadság csak szlogen a nemesség szemében (vagy inkább szájában), azt bizonyítja egyébként – aláhúzom: Szekfű szerint – a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség kérdése is. Ez a kérdés éppen 1848/49-ben került napirendre, amikor is – az említett közjogi kérdés középpontba helyezése miatt – a köznemesség a (Kossuth) vezette szabadságharc során a magyarság véres összeütközésbe került a nemzetiségekkel, s ez végső soron – szintén Szekfű szerint – az egész átalakulás, modernizáció kudarcának legfőbb komponense volt.

Most Miskolczy az én számba adja Szekfű felfogását s engem a korábbi marxista történetírással társít, mely Szabó Ervinnel kezdődően valóban egyik fő céltáblájának tekintette a köznemességet, s ennek rituális ostromozása nélkül valóban nem született valamirevaló történeti munka. „A bűnbakkeresés és kazuisztika eredményeként született a leegyszerűsítő nemesség-kép – írja Miskolczy. A nemesség rituális szidalmazása pedig emlékeztet az antiszemitizmusra, csak a zsidóságot kell behelyettesíteni a nemességgel, és még abban is van némi hasonlóság, hogy az antiszemitizmus is akkor lobbant fel, miután a kiváltságolt zsidók hatalma szertefoszlott – mint erre Hannah Arendt felhívta a figyelmet. És mintha a morális eunuchok ideológiai pornójából bukkanna fel Erős Vilmosnál is – a hallgatólagosan és egészében bűnös vagy osztálykorlátai közé zárt – nemesség, mely, ha jól értem, azért olykor türelmes volt, megint csak úgy általában. Ez nyilván úgy is érthető, hogy a nemzeti ébredés előtt a nemesség zöme még nem karolta fel a modern nacionalizmust és a vele összefonódó liberalizmust, és miután ezt megtette, ha jól értem, el is torzította, és így nyerte el a liberalizmus ama ’történeti’ alakját.”

musnak nevezni, főleg a Miskolczy által nyilvánvalóan odaértett negatív, pejoratív értelemben. Hiszen nem szabad elfelejteni, hogy mindennek Szabónál (mint Szabó Dezsónél és Németh Lászlónál is) alapvetően németellenes tartalma van. Másrészt ebben nyilvánvalóan szociális vonatkozás is rejlik, mely a parasztság emancipációját igényli s ezért nem keverendő össze például a valóban a fajelméletre építő turanizmussal. (Ebben a tekintetben értelmezendő azután az is, hogy Szabó szembeszállva a dualizmuskor, Beöthy Zsolt-féle „volgai lovas” felfogással, a honfoglalás művében is nagy szerepet szán a nagyszámú és magyar etnikumú köznépnek, szerinte a későbbi parasztság őseinek – azaz alapvetően nemességellenes volt.) Végül a népi nemzet gondolat érvényesítésének – a la Szabó – lehet egy (a szociális, emancipációs szemponttal tökéletesen összefüggő) pozitív historiográfiai hozadéka is, melyet Szabó igen meggyőzően fejteget Sorsunk-beli tanulmányában. Eszerint az általa megvalósítani kívánt népi szempont azért is több a dualizmuskor (a politikai nemzetre építő) történetírói látószögénél, mert az, nemzetszemléletéből következően, egyoldalúan a politikai történetet, a birodalmi szempontokat preferálta. Ehhez képest a történetírásban nagy előrelépés a két világháború közötti időszak, amikor a népi-nemzetiségi viszonyok számbavételével (s így, mondjuk a statisztika, demográfia, néprajz vagy akár antropológia szempontjainak és eredményeinek bevonásával) a történetírás is – az általános európai trendhez igazodva (ezt már én teszem hozzá) –, realisabb és szociologisztikus szempontú lett, majdhogynem pozitivisták szempontokat érvényesítve.

Látható, Miskolczi nekem tulajdonítja azt, amit Szekfű mond, holott én egy pillanatig (más írásomban sem) sem foglaltam állást a nemesség, köznemesség történeti szerepét illetően. Értelmezésem (vesd össze: Erős 2000) arra korlátozódott, – nem is tehettem mást, hiszen a kiindulópontom historiográfiai –, hogy azt mutassam be: hogyan értelmezhető mindez Szekfű vagy Mályusz gondolatrendszerében, s hogyan lett ebből általános történeti kép, illetve saját korukban – a két világháború közötti időszakban – mi volt ennek aktuális mondanivalója.¹⁰

Mindez azonban egy sokkal lényegesebb problémát is felvet, amely – megítélésem szerint – perdöntő a jelen disputa szempontjából. Vajon hogyan olvassa ugyanis Miskolczi Szekfűt, amikor nem kíván szembesülni a szóbanforgó kérdéssel, nevezetesen, hogy Szekfű liberalizmusellenessége nem utolsósorban nemesség-ellenességet¹¹ is jelent, s azért bírálja a liberalizmust, mert ez nálunk összefonódik a nemesség vezette Habsburgokkal szembeni közjogi küzdelmek kérdésével? Hiszen már a Három nemzedéknek is számos olyan olvasata van – a teljes felsorolás itt természetesen lehetetlen, sőt szükségtelen, csupán két emblemikus történészre, Kosáry Domokosra és Péter Lászlóra utalnék –, melyek szerint ennek alapvető mondanivalója nem a zsidóellenesség, (bár kétségtelenül van benne az is, de előbb talán a fő paramétereket kellene tisztázni), hanem a romantikus nacionalizmus, a köznemesség kritikája. Ezt (mármint, hogy a fő célpont a köznemesség, azaz nem a zsidóság, hanem a magyarság kritikája, s így egyfajta önkritika) egyébként alátámasztja az is, hogy nem feledhetjük: a dualizmus korában Szekfű – korábbi gondolatmenetével tökéletes összhangban – mindenekelőtt a közjogi kérdést hamis és álszent módon középpontba állító (mert az igazi elszakadást azért nem vállalták), s az állami függetlenség külsődleges szimbólumait (vezényleti nyelv, címer stb.) fontosabbnak tekintő harmadik nemzedéket, a Thaly Kálmán és Kossuth Ferenc jelképezte nemességet kritizálja legfőképp s teszi felelőssé az 1918–19-es felbomlásért. Ennek fő hibája, hogy elmulasztja a legfontosabb társadalmi kérdések és reformok, így a földkérdés, az általános választójog vagy a nemzetiségi kérdések megoldását. (És most itt figyelmen kívül esik, hogy mennyiben jogos Szekfű nemesség-kritikája, valamint az is, hogy mi volt ezzel szemben az ő alternatívája.)

S hogy mindez nem csupán a Három nemzedékre szorítkozik azt igazolja Szekfű kis-magyar–nagy magyar szembeállítás, mely lényegében „A száműzött Rákóczi”-ban is megfogalmazódik (expressis verbis a „Mit vétettem én?”-ben), de a Magyar Történet-ben vagy a Három nemzedék V. könyvében is Szekfű fő mondanivalóinak egyike. (Tehát egész életművén végighúzódik s nem kétséges, hogy az „Állam és nemzet”-ig meghosszabítható a koncepció.) Azt pedig, hogy Miskolczi valóban így értelmezi Szekfűt, bizonyítják jelen szövegének következő sorai is. Itt Zolnai Bélát és Szekfűt ismét szembeállítva arról értekezik, hogy Zolnai „A magyar biedermeier”-ben elutasította Szekfű teljes 19. századdal kapcsolatos antiliberalizmusát és antikapitalizmusát, így műve a Három nemzedék egyfajta ellenkönyve.

¹⁰ Tettem ezt legutóbb Szabó Istvánnal kapcsolatban (vesd össze Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. In: *Valóság*, 2003/7. sz. 94–108.), amikor éppen azt kíséreltem meg bizonyítani, hogy a „fordulat éve” körüli időkből, 1848/49 centenáriumán Szabó István felfogása, mely szerint 1848-ban a Kossuth által képviselt, a szabad föld megteremtésére irányuló koncepció, szemben az új hatalom legalitását jelképező földosztással, s amely alapvetően köznemesi érdekeket fejezett ki – demokratikusabb volt, mint a köznemesség, békepárt rituális módon való szidalmazása, illetve bűnbakká tétele. Ez utóbbit Szabó István támadói állították.

¹¹ Miskolczi egy helyütt felkiáltójellel hívja fel a figyelmemet, hogy Szekfű rendiségről s nem nemességről beszél. Intését azonban nem tudom komolyan venni, tekintve, hogy nálunk (Szekfűék is mindig így értik) a rendiség a köznemességgel egyenlő. Hiszen a rendi országgyűlés alapvetően a köznemesség érdekérvényesítési fóruma volt.

Zolnai – így Miskolcзы – „egyáltalán nem osztotta Szekfű hanyatlásmélettét, azt, hogy a 19. század kapitalista fejlődése és liberalizmusa olyan hanyatlás lett volna, amely valamilyen végzettségűvel vezetett a történeti Magyarország szétveréséhez és a magyarság nagy lelki és társadalmi válságához. Zolnai könyve, *A magyar biedermeier* sok vonatkozásban a Három nemzedék ellenkönyve. Nem hangoskodva, hanem, finoman, ahogy úriemberhez és bajtársához illik. És talán némi kritika és önkritika is rejlik abban, ahogy célzott az említett *pamflet* (*Az én kiemelésem – E. V.*) azon üzenetére, amely hitelesítette az antiszemita tézist, mely szerint *Magyarország létének központi kérdése a »zsidókérdés«*, ugyanakkor tette ezt olyanformán, hogy nem vállal szellemi közösséget semmilyen antiszemita politikai pártszerveződéssel.”

Úgy gondolom, hogy Miskolcзыnak csak látomása (mint az én nemességképem esetében), hogy *A magyar biedermeier* a Három nemzedék ellenkönyve lenne. Bizonyítéka ugyanis nincs erre. Másrészt, mint utaltam rá, szó sincs arról, hogy a Három nemzedék alapvető üzenete az lenne, hogy Magyarország központi kérdése a zsidókérdés.¹²

3.) Szellemtörténet, univerzalizmus–partikularizmus.

A Három nemzedék pamfletté minősítése átvezet bennünket azután ahhoz a problémakörhöz, melyet egyelőre a Szekfű-kérdés és kutatás punctum saliens-ének tartanak. (Itt is pont, de a pont, vonal, kiterjedés kérdésére vedd össze még a későbbiek.)

Miskolcзы írásában többször is említést tesz a – ha jól értem: magyar – historiográfiai unalomról. Többek között annak kapcsán is, hogy én a szellemtörténettel kapcsolatos továbbbi kutatásokra buzdítom, mert így Szekfű esetében, szerinte, olyan epigon megközelítésekre lyukadunk ki, mint mondjuk Mérei Gyuláé és Szigeti Józsefé.

Itt mindenekelőtt rámutatnék, hogy ő a szellemtörténet fogalmát könyvében számtalanszor alkalmazza, így kutyakötelessége valamiféle egységesebb koncepciót kialakítani ezzel kapcsolatban. Most szellemtörténet helyett történészek, irodalomtörténészek stb. cso-

¹² Itt azért még megjegyezném, hogy Miskolcзы helyében sokkal óvatosabban használnám a Három nemzedékre a pamflet minősítést. Ebből ugyanis világosan kiderül (de jegyzeteiből is), hogy nézetei Dénes Iván Zoltánéval mutatnak rokonságot, illetve Szekfű-értelmezése lényegében követi azt. Az ezzel kapcsolatos kritikámat már korábban megfogalmaztam. (Vesd össze: Erős Vilmos: *A hatalom humanizálása vagy Szekfű démonizálása*. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez. In: *Századvég*, 2000/4. sz. 135–144.). Most mindehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a Három nemzedék pamfletté (publicisztikává, politikai vitairattá, azaz nem történettudományos munkává) való aposztrofálása megkívánja annak kifejtését: mit értünk tudományon, mik ennek a kritériumai, s a korban, jelesül a két világháború közötti időszakban kik képviselték azt. Ehhez persze historiográfiai koncepció kialakítása szükséges. (Ehhez vedd össze a harmadik pontban kifejtetteket.) Dénes Iván Zoltán szerint egyébként, bár ez csak feltételezés, mert világosan erről nem nyilatkozik, pl. a polgári radikálisok vagy Domanovszky Sándor, Hajnal István, alkalmasint a népiek, valamint Bibó István képviselik az igazi „tudományos” álláspontot. Amennyiben ez egyfajta társadalomtörténeti, szociológiai látószög érvényesítése lenne, akkor azt kell mondanunk, hogy tökéletes a félreértés: a Három nemzedék jelentős részben társadalomtörténeti fejtegetésekből áll, de ugyanez érvényes a Magyar Történetre, mely – összhangban előszavával – szélesebb értelemben vett művelődéstörténet. Másrészt a társadalomtörténeti (s így kevésbé hermeneutikai) megközelítés még fokozottabban érvényes mondjuk Mályusz Elemérre, akire azért a Szekfűt etnikai fundamentalistaként aposztrofáló Miskolcзы bizonyára nem fog hivatkozni az igazi tudományosság mércéjeként. Harmadrészt nekem a pamflet minősítéskor is Hegel jut az eszembe. Ő óva int minden filozófust, hogy a korábbi gondolkodók munkáit csak felvezetésként, előmunkálatként tekintsek saját írásaikhoz képest. Mert ekkor kísért a veszély, hogy saját munkáik inkább csak utóiratok maradnak. Most Miskolcзы, Dénes Iván Zoltán követve, arról próbál meggyőzni, hogy Szekfű legnagyobb munkái pamfletek. Félő, hogy az alaposabb historiográfia vizsgálódás (vesd össze még a következők) arra az eredményre vezet, hogy Szekfűék történetírása közelebb állt az európai történetíráshoz, mint akár az 1990-es évek magyar történetírása, főképpen pedig azért, mert alapvetően nem politika-történeti fogantatású.

portképét emlegeti, amire viszont csak azzal lehet válaszolni, hogy a könnyebbik utat választja. Mert meg fog maradni a recenzióban is említett prozopográfiai szempontoknál, s így megközelítése is inkább leíró, nem pedig elemző lesz (aminek kapcsán majd csak kapkodhatjuk a fejünket a sok szögletes, kapcsos és egyéb zárójelek olvastán – de erről még szintén később).

Holott a Szekfű-kérdésben meggyőződésem szerint immár csak akkor lehet továbblépni, s csak akkor születhet meg végre a Miskolczi által is felidézett Szekfű monográfia, ha Szekfűt elsősorban történésznek tekintjük, s életművének középpontjába a történetírói/történettudományos munkáit helyezzük. Természetesen, főleg, ha monográfiát akarunk írni,¹³ nem lehet figyelmen kívül hagyni életművének egyéb, publicisztikai vonatkozásait sem (így az Új Nemzedék, a Magyar Szemle, a Magyar Nemzet stb.-ben megjelent írásait), de Szekfű alapjában véve történész volt, s még például a Magyar Szemleben vagy a Magyar Nemzetben megjelent cikkei sem érthetők anélkül, hogy ne járnánk utána, mit írt erről a Magyar Történetben, a Bethlen Gáborban, A magyar állam életrajzában stb.

Vizont mindehhez egy historiográfiai összkép kialakítása szükséges (ami, meggyőződésem szerint, nincs meg sem Miskolczi Ambrusnál, sem pedig az általa hivatkozásul felhozott Dénes Iván Zoltánnál), hiszen annak eldöntéséhez, hogy Szekfű történetírása hol helyezkedett el az európai mezőnyben (azaz mennyire volt európai) – mindenekelőtt egyfajta historiográfiai koncepció kialakítása szükséges. És ebben a tekintetben azután már másodlagos, hogy ezt szellemtörténetnek nevezzük-e; de az már annál inkább fontos, hogy számbavegyük, mit jelentett mindez, a Szekfű-féle történetírás mondjuk a dualizmuskori magyar történetíráshoz képest.

Azt is megelőlegezem viszont Miskolczi Ambrusnak, s itt a historiográfia nemzetközi irodalmára utalnék, hogy ki lehet alakítani olyan historiográfiai koncepciót, melyben sok szempontból lehet tisztázni a szellemtörténet helyét. Ebben persze elő kell venni Dilthey-t, Max Weber-t, Rickertet, Troeltschöt, Meineckét, Spenglert, Ortega-t, Simmet, Huizingát és másokat, s valamilyen rendszerbe összerakni. (Például egyetemi előadásokon, ahol azt hiszem, a hallgatók joggal beszélhetnének historiográfiai unalomról, ha én általános tendenciák, fogalmak és folyamatok helyett történetírói csoportképekkel szórakoztatnám őket.¹⁴)

S itt még csak azt sem mondanám, hogy mondjuk filológiailag azt kell bizonyítanunk, hogy mennyit forgatta őket, amúgy annyira nem sokat, viszont azt kitűnően be lehet mutatni, hogy a szellemtörténet – persze „csak úgy általában” – európai jelenség volt, s nagy érdeme, hogy az alapvetően politikai és politikai eseménytörténetcentrikus 19. századi (nálunk dualizmuskori) történetíráshoz képest egyfajta historiográfiai forradalmat jelentett a maga lényegesen elemzőbb, a szintetikus történetírást megvalósítani kívánó szempontjaival, amelybe a szélesebb társadalmi rétegek, iskolázási-művelődési viszonyok, közigazgatástörténet, nemzetiségtörténet, földrajzi viszonyok, agrártörténet stb. is beletartoznak. Ebben a tekintetben még az is kiderülhet, hogy Szekfű európai jelenség, s így univerzalizmus és partikularizmus kérdésére is egyfajta választ kaphatunk.

Az már azután szintén egy másik kérdés, hogy Szekfűnek ez a több tekintetben univerzalizmikus, egyfajta klasszicitásra törekvő látásmódja (ne feledjük: Gyulai Pált, Kazinczyt, Salamon Ferencet nevezi több helyen mesterének) nem vezet-e valamiféle esztéticizmus-hoz, sőt szellemi arisztokratizmus-hoz és elitizmus-hoz, mely sok tekintetben tömegellenes és érzéketlen a szélesebb társadalmi rétegek, a szocialitás problémái iránt. (Amint ezt Szekfűnek sokan a szemére vetették, például Bajczy Zsilinszky Endre, aki egy másik vonatko-

¹³ Ami egyébként igencsak esedékes halálának közelgő 50. évfordulója alkalmából.

¹⁴ Megtette ezt már Léderer Emma is. Vessd össze: Léderer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest, 1969.

zásban éppen azért bírálja Szekfűt, a Magyar Történetet és a szellemtörténetet, mert túlságosan ellégiesíti a történelmet, s a historiában mindig vezérszólamot vívó katonai történetről szinte tudomást sem vesz.)

A fő kérdés, hogy a historiográfiai szempont középpontba állítása lehetőséget adna az egész Szekfű-kérdés depolitizálására, mert meggyőződésem, hogy az antiszemitizmus nézőpontjából való méricskélése pusztán politikai aktualizáláshoz vezet. Másrészt az, hogy Szekfűt mindenekelőtt történészként elemezzük, segít eloszlatni azt a félreértést, amit még Szabó Miklósról visszamenően például újabban Gyurgyák János, de legfőképpen Dénes Iván Zoltán fogalmaz meg. Ők legutóbbi írásaikban azért bírálják Szekfűt – és Dénes Iván Zoltán azért állítja pozitív példaként vele szemben Bibó Istvánt vagy Németh Lászlót –, mert szerintük saját korára nézve nem adott programot, illetve nem volt jövőképe. Dehát Szekfű mégiscsak történész volt (nem pedig politikus-ideológus), aki mestere – Ranke – fő elvéhez, a „wie es eigentlich gewesen”-hez tartotta magát, azaz – bár persze aktualizált – óvakodott attól, sőt a történészi látásmóddal összegyeztethetetlennek tekintette, hogy a jövőre nézvést fogalmazzon meg ebből konkrét politikai programot.¹⁵

Harmadrészt a historiográfiai összkép kialakításakor kitérünk, hogy mekkora visszaesés volt – éppen Európához viszonyítva – Szekfűhöz (de még, *horribile dictu* Hóman Bálint-hoz) és általában a két világháború közötti történetíráshoz képest a háború utáni, értsd: marxista történetírás. Hiszen ez – a közhiedelemmel ellentétben – éppen nem a társadalomtörténetet preferálta, sőt sok tekintetben visszaesett a primitív politikai eseménytörténet szintjére, ami nem egy vonatkozásban máig érvényes történeti irodalmunkra. Minderre kitérő példa a Magyar Történet, mely egyesek szerint – például Várdy Béla vagy Gerő András – máig a legkitűnőbb magyar történeti szintézis, de saját korában biztosan közelebb állt az európai történetírás élvonalához, mint a végül be sem fejezett, 10 kötetre tervezett Magyarország története, hogy az egészen a nyolcvanas évekig az egyetemi curriculumokban forgalomban lévő egyetemi tankönyvekről ne is beszéljünk.¹⁶

¹⁵ Vessd össze például Gyurgyák János: *Szekfű Gyula nemzetszemlélete*. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003. 286–310.

¹⁶ Hogy mit értek historiográfiai horizonton azt Eckhart Ferenc példáján is lehet illusztrálni. Eckhart közismerten Szekfű egyik legközelebbi barátja volt, nézeteik sok tekintetben – ha természetesen nem is minden kérdésben – egyeztek, ráadásul testvére volt a Miskolczy kötetében szintén szereplő (és szintén bravúrosan bemutatott) Eckhardt Sándornak (Szekfű közeli barátja szintúgy, vessd össze *Magyar Szemle*, 1943.) Eckhardt nagy botrányt kiváltott tanulmánya a Hóman szerkesztette „A magyar történetírás új útjai”-ban jelent meg, később azonban *par excellence* szellem-történeti könyvet is írt a kérdéstről, „A szentkorona eszme története” címmel. A diskurzus a szóbanforgó kérdéstről, az ún. Szentkorona tanáról szólt, s Eckhart fő tézise – szemben a dualizmus korában regnáló és Timón Ákos által megfogalmazott ideológiával, miszerint az a magyar nemzeti génusz (érdekes: Miskolczy is használja ezt a fogalmat) vele született, innata alkotása – többek között Mályusz Elemérre is építve bebizonyítja, hogy a Szentkorona tan, mely szerint a király egy szélesebb társadalmi réteggel együtt gyakorolja a hatalmat, történetileg, csak a 16. században, Werbőczy idején alakult ki, mindenekelőtt a társadalmi, de főként az eszmei fejlődés folyamán. Van nálunk tehát parlamentáris fejlődés, de ez részint csonkább, mint Nyugat-Európában, hiszen a polgárság csak jelképesen vett részt benne, másrészt pedig – Timón Ákosék felfogásával szemben – később is alakult ki, mint Angliában és Franciaországban. Összességében a magyar alkotmányos (és persze társadalmi) fejlődés valamiféle átmeneti fokozat Nyugat és Kelet között, s leginkább a cseh és lengyel folyamatokkal mutat párhuzamot. Eckhart mindezzel egy hungarocentrikus, sovén nézőpontból európai látóhatárba kívánta emelni a magyar alkotmánytörténetet s mivel Szekfű közeli eszmetársa volt, joggal közelíthetjük ebben a tekintetben az ő nézeteit is Európához. (Ugyanígy a nemesi-nemzeti romantikával való leszámolás a centrális kérdés.) Facit: nem lehetne az európaiság (Miskolczynál univerzalizmus) kérdését így is felvetni? Eckhardtól bővebben egyébként vessd össze Várdy Béla historiográfiai összefoglalásait (például *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976.; Kardos József: *Az Eckhart-vita és a szent-*

4.) Befejezésképpen még a következő megjegyzéseim lennének: gyenge „kimagyarzás” Miskolczy Ambrus részéről, hogy azért nem fűz magyarázatokat (= nem értelmez) hosszú (alkalmasint terjengős) idézeteihez, mert az olvasóra bízta e szövegek értelmezését. Ilyen alapon a hegei „rossz végtelen” értelmében nincs határa a szövegszerű idézeteknek, s inkább az lehet a magyarázat, hogy fogalmai (lásd etnikai fundamentalizmus), illetve megközelítési szempontjai nem elégségesek az interpretációhoz, nem tudják megszólítani az idézett szövegeket. Ezt semmiféle kapcsos vagy szögletes zárójel nem helyettesíti.

Kifejezetten kötözködésnek értelmezem Miskolczy arrogáns kiszólásait termékeny károsról, képzavarról, sajtóhibákról, miegymásról. Pont, kiterjedés, felgöngyöltés, szöveg kérdésében azonban, amennyire ez a Zénon-féle apóriákat van hivatva felidézni, felhívnam Miskolczy figyelmét, hogy ezeket már ízekre szedte például Henri Bergson is, „Idő és szabadság” című művében. Tehát nem biztos, hogy képzavar a liberalizmus (mondjuk fejlődésének, történeti alakulásának) néhány pontjáról beszélni, illetve – mivel ennek akár több évszázados kiterjedése lehet – ezt alakulásában elemezni, bemutatni, felgöngyöltíteni.

Kifejezetten tévedés, hogy „A vörös emigráció” megírására Mályusz Elemért Szekfű rángatta volna bele, „álnok módon”.¹⁷ Mint az ezzel kapcsolatos forrásokból kiderül „A vörös emigráció” megírására Szekfű és Mályusz együtt kaptak megbízást. Az már csak Mályusznak az önéletírásában kifejtett verziója, hogy Szekfű ezt a kényelmetlen feladatot végül is egyedül „rálócsölte”. Szekfű narratívája, miszerint – ezt igazán elhíhetjük – a „Magyar Történet” írása, valamint a Magyar Szemle szerkesztése minden idejét lefoglalták ebben az időszakban, legalább annyira meggyőző. Másrészt Mályusz a megbízást nyugodtan vissza is utasíthatta volna, ráadásul a végső konklúziót megfogalmazó hivatásos forradalmár, illetve forradalmár-emigráns „lelki alkat” terminust is Szekfűtől vette át (ami bizonyítja kettőjük alapvető egyetértését e kérdésben).

Végül még azt jegyezném meg, hogy Vámos Ferencnek a magyar szellemtörténetről írt bírálata csak Miskolczy Ambrus számára új. Jómagam a Századok 1995-ös évfolyamában a Szekfű és Mályusz közötti vita első szakaszáról írt cikkemben vele indítottam, aminek persze meg lett az a szerencsétlen következménye, hogy – a Századok szerkesztőjének tévedéséből – a „Historia regnum-historia populum” hibás latinságú terminusait többen az én nyakamba varrták. Ezért a kérdéstről írt következő, 1997-es cikkemben lábjegyzetben voltam kénytelen a malórt korigálni.¹⁸ Lényegesebb kérdés az, hogy ebből is kiderül: Miskolczy Ambrus nem ismeri a Szekfű-kérdés teljes irodalmát, s főként nem is emésztette meg azt. Erre nem mentség, hogy nem hivatásos szekfűlógus, mert: ki az?

(Az Aetas ezzel a maga részéről lezártnak tekinti a vitát.)

korona-tan. Századok, 103. évf. (1969.) 1104–1118., illetve uő: A Szent-Korona és a szentkorona eszme története. Budapest, 1992. Újabban Mezey Barna: Utószó. In: Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 407–437. Ha paramétereket keresünk, Szekfűhöz érdemes megjegyezni: Eckhart 1946-os Magyar alkotmánytörténetét nemcsak a korszak európai mezőnyével összemérve, hanem máig a legjobb összefoglalásnak tekintik a szakterület történészei.

¹⁷ Ebből a pamflet melletti másik freudi elszólásból is látható, hogy Miskolczy Szekfű értékelésében másodkézből dolgozik, s pusztán egy Szekfűt antiliberalisnak aposztrofáló és vele szemben elfogult értelmezésre támaszkodik. Azaz alkalmasint látomásai többnyire még megmagyarázásra váró indulatokból fakadnak.

¹⁸ Vesd össze Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita kialakulása*. In: *Századok, 1995/3. sz. 573–596.*, illetve Szekfű és Mályusz vitája a Magyar Történet-ről. In: *Századok, 1997/2. 453–476.*